

Dva komentáře k neomarxismu Immanuela Wallersteina

Wallerstein, Immanuel. 2006.

Utopistika. Historické rozhodování ve 21. století. Praha: Intu.

Wallerstein, Immanuel. 2005.

Úpadek americké moci. USA v chaotickém světě. Praha: Slon.

Abstract: Two Comments on Wallerstein's Neomarxism

This discussion section presents two commentaries of Wallerstein's Neomarxist theory. The first one points out the epistemological problems of Wallerstein's conception and argues that his objectivist epistemology leads him to a revolutionary view of politics. Contrary to Wallerstein, the commentary adopts a more skeptical perspective on the ability of social science to grasp the essence of the "world-out-there", and relates it to a realist liberal conception of social change. The second commentary criticizes Wallerstein's belief that we can find a unity in moral judgment, scientific knowledge, and political action. The paper argues that in a certain sense Wallerstein's utopistics is another meta-utopia. In order to understand utopistics, we have to understand the context of other meta-utopias. Thus the paper explores the meta-utopias of Engels, Wilde, Masaryk, Sorel, Kropotkin, Lenin, Berneri, and Kalivoda. Like in the case of Karl Marx, in Wallerstein's case we need to differentiate between the utopian-normative basis of his position and his scientific contribution (both of them are contributive but we should avoid connecting them in an artificial way). We need an open scientific discussion as well as a free discussion and sharing of utopian visions (which are the basis of our political opinions) and not their artificial rationalizations.

Keywords: epistemology, Neomarxism, utopia, radical political theory, anarchism, Marxism, Wallerstein, utopistics.

Epistemologie a politika

PAVEL BARŠA, ONDŘEJ CÍSAŘ*

Karel Marx chtěl ve své teorii formulovat obecné zákony, které řídí pohyb společnosti tak, jako zákony Newtonovy fyziky řídí pohyb hmoty. Společenská věda měla být schopna popsat a vysvětlit postup dějin od prvobytně-pospolné přes otrokářskou a feudální až ke kapitalistické

---

* Pavel Barša je profesorem Ústavu politologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Adresa: FF UK, U Kříže 8, 158 00 Praha 5; e-mail: pavel.barsa@ff.cuni.cz. Ondřej Císař je odborným asistentem Katedry politologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity. Adresa: Katedra politologie FSS MU, Joštova 10, 602 00 Brno; e-mail: cisar@fss.muni.cz.

společnosti a ukázat nutné vyústění této linie do socialismu a posléze komunismu. Tím, co mělo umožnit, aby byly dějiny konečně pojaty vědecky, byl materialismus. Podle něj byl základnou každé společenské formace způsob výroby hmotných statků. Ten měl dvě stránky – výrobní síly (pracovní nástroje a schopnosti pracovníků) a výrobní vztahy. Střídání zmíněných společensko-ekonomických formací od méně k více rozvinutým mělo být nutným důsledkem fungování zákona souladu výrobních sil a výrobních vztahů: technický pokrok i růst schopností pracovníků vždy po určitém období narazí na výrobní vztahy, které brání jejich dalšímu rozvoji. Dříve či později musí být jejich skořápka proražena a nahrazena výrobními vztahy, které jsou adekvátní danému stupni jejich rozvoje.

Dějiny tak měly nutně směřovat ke stále produktivnějším ekonomikám, které zajišťovaly stále větší blahobyt, byť za cenu vykořisťování pracujících tříd. V posledním, komunistickém stadiu dějin však měla být produktivita natolik vysoká, že se rozdělování statků mohlo řídit jen potřebami jednotlivců. V tomto stadiu již těžiště života lidí nemělo být v materiální produkci (ta měla být z větší části zajišťována stroji), nýbrž ve všestranném rozvoji jejich schopností a sil. Tak bylo vědecky zjistitelné směřování dějin v zázračném souladu s ideou individuálního seberozvoje, formulovanou německou literaturou a filosofií konce 18. a počátku 19. století.

To, co se nám dnes jeví jako pošetilá konstrukce, v níž přání (humanistický ideál měšťanské kultury) bylo otcem myšlenky (teorie dějin) se ovšem samotnému Marxovi jevílo jako vystřídaní „utopického“ socialismu socialismem „vědeckým“, opřené o objektivní vystižení materiální podstaty historického procesu. Působí jako nechtěná ironie, začíná-li Wallerstein svůj spisek z roku 1998 stejným poukazem k nevědeckosti utopii a nezbytnosti střizlivého posouzení objektivních historických možností, aby poté čtenáři představil neméně dogmatickou koncepci nutného zániku kapitalismu, jakou před sto padesáti lety formuloval Marx. Abychom byli spravedliví: Wallerstein opustil dva předsudky Marxovy doby – dějinně-filosofický předpoklad nutného lineárního pokroku ve střídání formací a představu možnosti nekonečného zvyšování produktivity (opřené o předpoklad nevyčerpatelnosti přírodních zdrojů). Wallerstein pochybuje, že byl kapitalismus z hlediska blahobytu i sociální spravedlnosti pokrokem vůči feudalismu a zároveň tvrdí, že přechod k němu nebyl nutný, neboť feudalismus mohl být nahrazen jiným, spravedlivějším systémem. Podobně podle něj ani nutnost zániku kapitalismu neznamená nutnost jeho vystřídaní lepším systémem. Dějiny jsou tedy na rozdíl od Marxovy představy otevřené, byť jen v obdobích krize daného systému.

Opustil-li Wallerstein některé ideologické Marxovy předsudky, ponechal si jeho předsudky epistemologické – především představu, že je možné uvidět systém určité historické epochy v jeho celku, vědecky poznat obecné zákony jeho fungování a na základě nich předpovědět jeho zánik. Německý sociolog Max Weber považoval právě tuto představu za hlavní kámen úrazu Marxovy teorie a důvod politických iluzí a zklamání, které přinesla. Weber považoval Marxův *Kapital* za průkopnické sociálně-vědné dílo, byl však přesvědčen, že jeho analýzy neformulují zákony, které řídí sociální realitu, ale konstruují pouze intelektuální modely, které abstrahují a idealizují jisté aspekty této reality. Realita sama nekonečně přesahuje naši schopnost ji racionálně uchopit – z hlediska struktur naší mysli je nepřekonatelně složitá a chaotická. Koncepty a kategorie (včetně těch nejobecnějších jako je „kapitalismus“ či „feudalismus“) jsou „ideálními typy“, které redukuje tuto komplexitu. Nejsou vystižením podstaty reality, ale pouze nástrojem jejího uchopení. S odkazem na scholastický spor mezi „realisty“, kteří věřili

v existenci druhů (konceptů) nezávisle na jejich individuálních exemplářích, a „nominalisty“, kteří je považovali pouze za kognitivní nástroj naší mysli. Lze Marxovu koncepci společenských zákonů nazvat dogmaticky-realistickou, zatímco Weberovu koncepci ideálních typů zase skepticky-nominalistickou. Vývoj filosofie vědy ve 20. století – od logického pozitivismu přes jeho kritiku Willardem V. O. Quinem a Karlem R. Popperem až k teorii paradigmát Thomase Kuhna – jen dále zmenšil důvěryhodnost Marxova dogmatického realismu a naopak zvětšil přitažlivost Weberova skeptického nominalismu.

Wallerstein jako by byl tímto vývojem netknut. Nadále prezentuje analýzy kapitalistického světového systému, jako kdyby formuloval zákony fungování reality a ne pouze intelektuální nástroje jejího kognitivního uchopení. Proti skeptickému uznání, že bohatství reality vždy nakonec odolá našim pokusům redukovat ji na abstraktní model, se drží dogmatické víry svého velkého předchůdce, že jeho model zachycuje skutečnost tak, jak je o sobě, nikoliv pouze tak, jak se nám jeví. Model má být podstatou vnějšího jevu, nikoliv abstrakcí a idealizací určitého aspektu tohoto jevu. Tato anachronická víra v možnost dostat se „pod“ jevové zdání ke skryté podstatě reality umožňuje Wallersteinovi ukojit revoluční potřebu předpovědi zániku kapitalismu pouze za cenu snížení vědecké důvěryhodnosti jeho teorie. Kapitalistický světový systém, v němž jsme žili posledních pět set let, se podle něj rozkládá. Naráží na své strukturální limity, čímž se otevírá příležitost pro jeho nahrazení systémem jiným. Tak jako všechny generace marxistických revolucionářů před ním, také Wallerstein tvrdí, že právě v jeho době již nejde pouze o nějaký cyklický výkyv kapitalismu, nýbrž o jeho systémovou krizi.

V obdobích stability systémů je schopnost jednotlivců a skupin vysvobodit se z jeho omezení minimální – celková neosobní *struktura* v nich má prim nad *jednáním* lidí. V období systémové krize se tento vztah převrací: jednotlivci a skupiny mají jedinečnou možnost rozhodovat o podobě budoucího systému, který dříve či později nahradí systém současný. Ten může být lepší nebo horší než kapitalismus. Dějinná *nutnost* pokroku – v níž věřili marxisté a liberálové 19. století – se v pohledu Wallersteina proměňuje v pouhou historickou *možnost*. Právě za její uskutečnění bojují dnešní radikální kritikové současného systému. Proti nim pak stojí privilegované skupiny, které – často pod rouškou reformního programu – usilují o zachování svého současného postavení. Vítězství prvních dá podle Wallersteina vzniknout radikálně demokratickému a rovnostářskému světu, převaha druhých naopak povede k nastolení dalšího hierarchického systému, který bude v jiné podobě reprodukovat nespravedlnosti kapitalistického řádu, pokud je ještě nezhorší.

Tím, že historické nutnosti dovolil rozhodnout jen problém vystřídání jednoho systému jiným, a odebral z její vlády otázku, jaký tento systém bude, svěřil politice větší roli než ortodoxní marxisté, pro něž bylo dění v politické nadstavbě pouze nahodilým a nepodstatným doplňkem železných zákonů dějin nevyhnutelně je směřujících ke spásnému konci. Zatímco ortodoxní marxismus zná předem výsledek zápasu vykořisťovaných s vykořisťovateli, Wallerstein ho nechává otevřený. V obou případech jsou však předem definováni aktéři i obsah konfliktu, a to nejen v ekonomických, ale také v morálních termínech. Tyto definice jsou totiž zahrnuty v objektivní struktuře historické reality – totiž v definici systému, který rozděluje lidi na vykořisťované a vykořisťovatele, na ty, kteří mají zájem na překonání nespravedlnosti a ty, kteří mají zájem na jejím udržování – tedy na dobré a zlé. Otázky identity aktérů a dějinného smyslu konfliktu nejsou součástí politického zápasu, ale je o nich rozhodnuto před-politicky

– vědeckým poznáním objektivní reality. Epistemologický esencialismus je tak doplněn morálním manicheismem, o nějž se opírá revoluční politický program: proti zlému systému stojí další antisystémová hnutí.

Co je však esencí systému? Jak plyne z jeho názvu, je jí kapitál. Podle Marxe je kapitál bohatstvím zvláštního druhu – totiž bohatstvím, jehož cílem *není* uspokojovat potřeby lidí, nýbrž donekonečna zmnožovat, akumulovat samo sebe. Kapitál jsou peníze, které plodí další peníze. Rozmnožování peněz přitom není možné jinak, než proměňováním materiálních statků i sociálních vztahů na zboží. Každé zboží přitom má dvojí hodnotu. Směnná hodnota vyjádřená v ceně zboží činí určitý statek či vlastnost směnitelnými za jiný statek či peníze. Užitná hodnota ho činí schopným uspokojovat určitou lidskou potřebu. Kapitál jakožto bohatství plodící bohatství absolutizuje první typ hodnoty a podřizuje mu typ druhý – užitná hodnota je pouze nástrojem neustálého zvětšování směnné hodnoty.

V předkapitalistických způsobech výroby s velmi malou sociální dělbou práce byly potřeby velké části obyvatelstva uspokojovány bezprostředně v rámci jejich rodin a zemědělských společenství – tedy bez zprostředkování směny na širším trhu. Větší část výroby byla výrobou pro spotřebu a převahu tedy měla užitná hodnota vyráběných statků. Kapitalistická ekonomika je naopak založena na postupném vtahování dalších a dalších potřeb do prostředkujících mechanismů trhu – užitné hodnoty mohou být realizovány teprve prostřednictvím směnné hodnoty. Aby mohl být spotřebován, musí každý statek projít abstraktním a univerzálním médiem – penězi, musí se stát zbožím, být „komodifikován“.

Kapitalismus je společností, založenou na postupné komodifikaci stále větší části statků, potřeb, činností a sociálních vztahů – společností, v níž větší místo a význam zaujímá výroba pro zisk než výroba pro spotřebu, společností, podřízenou imperativu kapitálu – tedy imperativu neustálého zmnožování bohatství, které má zase zmnožovat bohatství, a tak dále, *ad infinitum*. Zisky těch, kteří se věnují rozmnožování bohatství – kapitalistů – přitom plynou z práce těch, kteří pracují proto, aby získali peníze na uspokojení svých potřeb – námezdně pracujících.

Systém založený na zvětšování zisku končí ve chvíli, kdy se míra zisku začíná nezadržitelně ztenčovat. Zisk je rozdíl mezi cenou určitého výrobku a cenou nákladů na jeho výrobu. Náklady se však podle Wallersteina dlouhodobě zvyšují, aniž by s nimi ceny držely krok. To je důsledkem tří trendů – růstu reálných mezd, tlaku na internalizaci všech nákladů výroby (které v předcházejících obdobích kapitalisté přenášeli na přírodu či společnost) a zvyšujících se daní. Tyto trendy dříve či později dovedou systém ke kolapsu.

Tato předpověď se opírá o esencialistickou redukci současného světosystému na jediný abstraktní princip jako jeho domnělou podstatu – neustálou akumulaci zisku a s ní spjatou komodifikaci. Spravedlivý systém tedy bude muset být nutně založený na suspenzi akumulace a dekomodifikaci. Je-li dnes jednání všech aktérů ve všech sociálních sférách podřízeno kritériu ziskovosti, pak v příštím systému bude naopak vládnout kritérium neziskovosti. V teorii a konceptu akumulace a komodifikace Marx ideálně-typicky vystihl jeden z rysů moderní společnosti a její dynamiky. Představa, že by však na něj šlo převést všechny její ostatní rysy je bláhová, podobně jako představa, že k její proměně stačí prostě nahradit jeden princip jiným. Moderní společnost je komplexním systémem, v němž jsou vydiferencovány a zároveň vzájemně provázány různé, často protikladné, ale také komplementární sociální sféry a logiky jednání.

Zkusme si jen představit, jak konkrétně by mělo probíhat podřízení všech sfér – včetně trhu – neziskové logice. Wallerstein říká, že z firem by se staly neziskové organizace, které by mohly reinvestovat svůj případný zisk jen do své vlastní činnosti. Tato změna by nejen petrifikovala současnou strukturu ekonomických subjektů (nebylo by možné představit si vznik nové „firmy“ – neexistoval by totiž bankovní systém, který by poskytoval úvěry na „rozjezd“), ale také by vedla k zániku dnešního neziskového sektoru. Jen existence ziskových subjektů – firem – totiž dokáže generovat zdroje pro neziskové organizace, ať už ve formě firemní filantropie nebo prostředků poskytovaných státem (které stát získává z komerčních příjmů). Bez nadací a veřejných rozpočtů (živených penězi vytvářenými ziskovými aktivitami) by neziskový sektor nepřežil jediný den. Jinak řečeno, koncept a realita neziskových organizací jsou spjaty s konceptem a realitou ziskových organizací: tam, kde by byly neziskovými všechny organizace, nemohla by být neziskovou žádná.

Neziskový sektor je přitom podle Wallersteina organizační platformou jeho utopistiky. Zárodek budoucího demokratického a rovnostářského systému vidí v setkáních Světového sociálního fóra. Toto fórum se stalo synonymem tzv. globální občanské společnosti, kterou tvoří široká škála nevládních a neziskových organizací. Tyto subjekty by univerzalizací principu, na němž jsou založeny, zrušily podmínku vlastní existence, jíž je existence ziskového sektoru. Tento logický i praktický paradox je slepou skvrnou Wallersteinovy vize (ledaže by byl vědomým opakováním Marxovy představy o proletariátu, který uskutečněním komunismu zruší sebe sama). Naznačuje, že úvahy o sociálně-politické změně nevystačí s představou rozšíření jednoho principu, empiricky náležejícího k jednomu z mnoha subsystémů moderní společnosti, na všechny ostatní subsystémy.

Realistický program sociálně-politické změny by musel vzít vážně pluralitu a vzájemnou provázanost různých principů jednání náležejících k různým sociálním sférám. Jak tvrdí Michael Walzer, takovému programu by nemělo jít o podřízení celku logice jedné z jeho sfér, nýbrž o náležité vyvažování těchto sfér a sřežení jejich hranic – tedy o kontrolu toho, aby se princip jedné sféry nelegitimně nerozšířil na ostatní (Walzer 1983). Co je špatného na tom, rozhoduje-li princip zisku o distribuci statků na trhu, princip zásluhy o distribuci vzdělávacích služeb a princip potřeby o distribuci sociálních služeb?

Wallersteinův neomarxismus sdílí podobná epistemologická východiska s neoliberalismem. Oba projekty opírají svůj revoluční program o přesvědčení, že podstatu toho, jak společenský celek funguje či jak by měl fungovat, lze zachytit za pomoci jednoduchého principu. Zatímco neoliberalismus se pokouší všechny sociální sféry komodifikovat, neomarxismu jde naopak o jejich dekomodifikaci. Oba směry redukují politickou praxi na implementaci programu formulovaného vědeckou teorií. Protože tato teorie věří ve svou schopnost vystoupit z relativního světa stínů do slunce čistých idejí a zachytit jejich prostřednictvím podstatu celku, její recepty jsou revoluční – týkají se radikální proměny tohoto celku a vystavění jiného světa na vědomé volbě jiného principu. Platonská, esencialistická epistemologie je v obou případech inherentně náchylná k revolučnímu a manichejskému vidění světa, v němž politický zápas je jen odrazem zápasu transcendentních principů, odehrávajícího se v hlavě teoretika.

Skeptická a nominalistická epistemologie, jdoucí ve Weberových či Popperových stopách, dává před revolučními experimenty přednost postupným reformám, při nichž je možné průběžně kontrolovat nezamýšlené důsledky. Jsme sami součástí sociální reality, a nemůžeme

proto nikdy definitivně překročit relativitu našeho pohledu – vyjít z platónské jeskyně a zaujmout stanovisko univerzálního rozumu. Realitu vidíme vždy zevnitř zvláštní perspektivy, vymezené a omezené sociálním postavením, zájmy, přejatými interpretacemi i aparátem dané vědecké disciplíny. Nepřekonatelnost relativity a omezenosti našeho poznání vede na jedné straně k upřednostnění dílčího či „postupného sociálního inženýrství“ (Popper 1994: oddíl 21) před revolučními skoky, na druhé straně světuje mnohem důležitější místo politice a politickému zápasu, než jaký jim přisuzuje ortodoxní marxismus i Wallersteinův neomarxismus. Nemůžeme-li jednou provždy zjistit, jaký je svět o sobě, a jsme-li odkázáni pouze na to, jak se nám svět jeví, pak to také znamená, že naše rozhodování o kolektivním životě nemůžeme opřít o objektivní pravdu jediné vědecké teorie. Svět se jeví různým lidem a skupinám různě a tato pluralita nebyla překonána ani pod střechou sociální vědy. V situaci mnohosti různých a často protikladných deskriptivních i normativních vizí světa musejí povstávat sociálně-politické změny z procesu jejich politického zápasu. Ani výsledek, ani obsah a identita aktérů tohoto zápasu nejsou předurčeny prozřetelnostním plánem dějin, ale konstruují a rekonstruují se právě v historických zápasech samotných.

Naznačená skeptická epistemologie nepopírá nezbytnost formulovat hypotézy týkající se celkového fungování systému, ale každopádně zchlazuje revoluční vášně, která by na základě nich chtěla v nějaké konečné bitvě zbavit zemi zla a nastolit na ní sekulární ráj. Svět současnosti jistě není řízen pouze jediným principem, proti kterému by stačilo vést svatou válku jménem principu opačného. Tato manichejská představivost – rozdělující sociální prostor na dobré „my“ a zlé „oni“ a historický čas na předrevoluční a porevoluční epochu – definovala moderní revoluční politiku od roku 1789. Každá další revoluce se prezentovala jako pokus naplnit jakobínský ohlášený, ale nesplněný slib radikální svobody, rovnosti a bratrství – 1848, 1917, 1968. Spravedlivá budoucnost měla lidstvo definitivně zbavit nespravedlností minulosti. Revoluční rok 1989 uzavřel tuto „jakobínskou“ sérii „kontrarevolučním“ návratem k liberální Girondě. Z tohoto hlediska může být tento rok považován za symbolický počátek post-revoluční politiky. Ta si může uvědomovat nutnost úsilí o proměnu nespravedlivých struktur globálního kapitalismu neméně ostře než Wallerstein, aniž by se při tom musela povzbuzovat drogou vědecké předpovědi o jeho nutném zániku. K tomu jí mohou sloužit i originální vhledy Wallersteinovy teorie, pakliže není čtena jako reprezentace podstaty kapitalismu, ale právě jen jako jedna z možností, jak modelovat jeho fungování.

Literatura

- Popper, Karl Raimund. 1994. *Bída historicismu*. Praha: Oikoymenth.
- Walzer, Michael. 1983. *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality*. New York: Basic Books.